

בסימן החיים במעורטל

שמו של החיבור הזה לא ניתן על-ידי שב"ד; בכתב היד נרשמה הכותרת: **‘על יום השואה והגבורה’ והיחסים עם גרמניה**. ואולם, כאשר נמסר כתב היד לפרסום ב'סלם', קבע לו ישראל אלדד כותרת ראשית חדשה, והסב את כותרתו של שב"ד – תוך פירוקה – לשתי הכותרות הפנימיות בראשיהם של שני חלקי החיבור. בדיעבד, נראה ששב"ד הסכים לכך, על-אף שהחלוקה בין שני הנושאים אינה כה חדה ובפסקאותיו האחרונות של החיבור הם נכרכים זה בזה.

★

בכמה מיסודותיו של חיבור זה נשען שב"ד – מבלי שהוא מציין זאת במפורש – על ניתוחיו ומסקנותיו שלו, כפי ש'צקם כשנה אחת קודם-לכן, בחיבורו 'הברית בין הקברים, היא מגילת-ספר עיכול הזוועה'. דברים האמורים כאן בהינף-קיצור, כפשיטאות, הוסברו שם ביסודיות ובהרחבה. טוב יעשה אפוא מי אשר ילמד את החיבור דנן בהמשך ישיר למגילת 'הברית', הסמוכה לו מלפניו.

א

"יום השואה והגבורה"

ה צמדת מושג הגבורה ליום זיכרון ההשמדה באירופה – וקביעת היום דווקא בתאריך חיסולו של גטו ורשה המורד [כ"ז בניסן] – נמשכות מבחינה פסיכולוגית משני טעמים משלימים. האחד הוא בפלימה, או בנטיית ההתנצלות, על שבדרך-כלל אמנם הצליחו הגרמנים לבצע את ההשמדה בלי התנגדות, ואף מתוך כניעה יהודית כביכול-חיובית – והכוונה היא לומר שאת התמונה הזאת אין לקבל בלי הסתייגות, כי למעשה היו גם מחטרות וניסיונות-התמרדות, פרטיזנים, ואפילו מרד ממש. ואילו הטעם השני הוא בשאיפה חינוכית: כי ההשמדה נראית כל-כך חסרת-משמעות ועולבת, שמתעורר הפחד להציג לנוער את המשכיותו ההיסטורית ממנה, ומבקשים אפוא לעקוף את רושמה כדי לעורר את העברי החדש להזדהות עם אבותיו מצד אותם גילויי-גבורתם, שמקווים כי יהיו לרוחו.

אולם, דווקא לטובת העניין חובה היא סוף-סוף להתקומם נגד כל העלאת הבעיה הזאת מעיקרא – כי שני טעמי ההתעסקות בה גם יחד סותרים למעשה את מסגרת-הערכים הלאומית היסודית שמתוכה ולהרגעתה הם נולדו.¹

בקשר לכך יש להעיר קודם-כול כי ההתעוררות להגן גם בכוח על החיים הנתונים בסכנה – ושלא להתמסר להרג בסבילות – אמנם היא דחף כל-כך ראשוני שאין הוא נזקק לרקע של תבונה כלשהי כדי לצאת אל הפועל, והרי מצוי הוא בכל חי,

1 להלן, במהלך דבריו, דוחה שב"ד את שני הטעמים להצמדת ה'גבורה' ל'שואה', כפי שאבחן אותם זה עתה, בפסקה הראשונה. עד הרווח המוגדל שבעמ' 482 דוחה שב"ד את הטעם הראשון, ומשם והלאה – עד הרווח המוגדל בעמ' 483 – דוחה הוא את הטעם השני. גם בהמשך הדברים – עד הרווח המוגדל הבא, בעמ' 489 – ממשיך שב"ד ודן בערכים החיוביים אשר גבורת-השואה נסתבכה בהם, תוך בחינת הדברים מקרוב בניתוח ביקורתי.

אף בדרגה הנמוכה ביותר. אולם, כשבאים אנו לדבר בהתעוררות זו עצמה בהיקף ציבורי – ממילא אין עוד לראשוניותה המפורסמת שוב חשיבות. הפעולה הציבורית, אפילו בעניין ראשוני ביותר, זקוקה לערכים מודעים ומקובלים שיוכלו לגבש את המניעים הפרטיים לאחדות מתואמת – והעובדה היא שערכי המעש הלאומי הפיסי, במשמעות אקטואלית, נסחטו מן היהדות כמעט עד תומם במהלך הכישלונות בהתמודדותה עם הקיסרות הרומית.²

מסתבר אמנם, ששום עם אחר לא היה מתגדל גם למחצית שְׁגֵב־הדלות הזו שבהתמדת שלמות החזון, בכל טוהרו ותוקפו לעתיד, אחר מאות שנות-מיצוי של כל ניסיונות-האכזב האפשריים להגשימו בממש לאלתר; אבל הנחה זו אינה פוטר את הדלות שפְּעוּבדה, שעל-כל-פנים לא נמצא בעם העברי עודף-הגדלות הדרוש כדי שלא להיסחט כאמור, על אף הכול – וכך נמצא כי צירוף זה של שלמות-החזון וחוסר-האונים הגמור בערכי-הגשמה אקטואליים נעשה עצם מהותם וייחודם של חיי-הגלות – סוד קיומם-בגדלות והתגלמות החטא-שבהווייתם, כאחד.

בהתאם לכך, כשאומרים אנו גלות, ממילא אומרים אנו פְּרִזוֹן לאומי – או תרבות-חיים לאומית שאינה מסוגלת לגבש את נושאייה לפעולה מדינית להגשמת מטרות האומה, בין בשלום ובין במלחמה – וגורלה של הגלות לסבילות, אפילו לנוכח סכנת השמדה, הריהו אפוא מיסוד מהותה. על פגם מהותי זה בהתפתחות דברי-ימינו אין לנו שום סיבה לחפות – ואדרבה, חייבים אנו עדיין לשוותו תמיד לנגד עינינו, נוכח הפגימות הגלותית שעדיין נותרה בנו – כי ההבראה הדיאלקטית² ממנו היא מצווה פנימית מחויבת על-פי מורשת תרבותנו הפגומה בעצמה.

אבל מסקנה זו נשארת נתונה בפרספקטיבה נכונה ובת-משמעות רק כל זמן שנשארים אנו באמת במעגל-הדברים שאמרנו, שאבדן הכושר לפעולה פיסית-ממלכתית אקטואלית נמשך מכישלון מלחמות-הגאולה, והתבטא הוא – בעיקר מהותו – בחוסר-הכוונות לחדש ולהמשיך את המלחמות האלה, בהמשכות אורגנית אחת, בכל שעה מתאימה שתזדמן. מעבר לכך, מתוך ההשתקעות הגלותית ולפנים, דווקא נתון היה העם העברי תמיד במערכת של לחץ, אשר – כשלעצמה – נטתה שוב להוליד בו מחדש את ערכי המאבק האקטואלי, מתוך ההתמודדות המתמדת על קיומו במקומותיו החדשים – ואם בכל-זאת

2 את האמור בסופו של המשפט הזה – כמו-גם את התכנים הקשורים בו, השזורים בפסקאות הבאות – פיתח שב"ד בהרחבה כעבור כארבע שנים, בחיבורו 'הפשרה והפשר היסטורי של בית שני' (בכרך ד').

נשאר העם אדיש-כביכול ללחץ הזה, ואף ערכי מאבק מקומיים לא התפתחו בו, הרי היה זה ודאי מתוך כך שבמסכת ערכיו העליונים באמת נשאר העם בלתי-מעוניין בהתבססות גלותית-מקומית, והוא החליק מעליו את גורמי הלחץ המקומי – על אף הכאב הגדול הכרוך בהם – בכוח ריכוזו בשאיפת הגאולה הארץ-ישראלית, המחויבת בעיניו בלי תחליף.

מצד זה של הדברים כבר לא נבע אפוא חוסר ערכי המאבק האקטואליים מן הכניעה להתפתחות הטבעית, כי אם מרוממות מוסרית שמעל הטבעיות של הרגע – והסבילות הגלותית שנבעה מצד זה אמנם היא ברוכה לנו, כי לוי נפתה העם למאבק הגלותי-המקומי הריהו היה מאבד עד מהרה את זהותו הישראלית בכלל, ומשתחק היה מדעת בין עמי הסביבה או מסתפק במין ממלכת כוזר.³ פירושו של דבר הוא אם-כן, שגם אם הגלות כשלעצמה – על סבילותה המהותית – מוכרחה להיות רעה בעינינו, הרי על-כל-פנים, משמתייחסים אנו אל הגלות כעובדה, שוב אין לנו טענה נוספת עליה – הלמאי נעשתה היא סבילה לא רק לעניין ביטולה העצמי וביאת המשיח, אלא גם לעניין קיומה כמות שהיא, בתוכה. אדרבה, התאטמותה מפני ערכי מאבק על קיומה במקומה היתה תנאי ליכולתה לחדש מתוכה את ערכי מאבק גאולתה השלמה, על אף הכול, לבסוף – ואם מנהיגים מסוימים מוסיפים עוד כיום לחפש דרכי מאבק נגד האנטישמיות, או מטיפים הם לביסוס של הגנה עצמית בגולה, נוהגים הם למעשה רק כדיברסנטים^o בלבד.

בהתאם לכך, כללו של דבר הוא שדווקא מנקודת-הראות הגאולתית שלנו כיום, לא היתה הגלות מחויבת כלל במסכת של ערכי מאבק מקומי, וממילא משמע גם שאין כלל מקום לכלימתנו על עצם העובדה הזאת שהגולה נתפסה במכונת ההשמדה כשאין לה הכנה מוסרית למרד גִּטְאוֹת.

כך, קודם-כול – ואפילו – מן הבחינה המוסרית-הסובייקטיבית כשלעצמה; מן הבחינה האובייקטיבית, אין צריך לומר כי בגולה התקועה כמיעוט מפוזר ושנוא בתוככי עם אחר לא היתה התמרדות כללית אפשרית גם מבחינה טכנית פשוטה – ובסך-הכול ראוי לחזור ולהדגיש אפוא, שאמנם יש לנו להכות על חטא, על עצם ההשתקעות הגלותית מלכתחילה – שהיא הולידה את סכנת ההשמדה, והצריכה אותה, ואיפשרה את הגשמתה; אבל כדיעבד – כבר היה זה

3 על ממלכת כוזר ופרשת התיהדותה (בשנת 740 למניינם) – ראה ב'הקדמות לחירות המחשבה העברית' (כרך זה), עמ' 202 הערה 49.

מעצם דינה וטבעה של הסתירה שבשגב־הדלות הגלותי, שהגלות לא היתה מוכנה ולא יכלה להתמרד, וכל התקפה עליה בתביעת התמרדות מקיפה, במצב שהיה, הריהי אפוא חסרת בסיס כלשהו.

ודומה לזה בטלות הטעם האחר שהזכרנו באותו צירוף של "השואה והגבורה", [= הטעם שבשאיפה חינוכית].

כי ראשית, באמת אין ההשמדה חסרת־משמעות כלל כפי שתלושי־מיהדות מסוימים, או חסרי בינה ורגש אחרים, מדמים לראותה. זוועת ההשמדה של הגלות האירופית אינה יכולה שלא להיהפך, בדיעבד ולמפרע, לאחד המאורעות הקוטביים בעיצוב הא־הי החיובי־דווקא של דברי ימי ישראל בעולם – ולא־ימי ההשמדה עצמם נועד בעיצוב זה תפקיד מהפכני, גם לטיפוח האיליות והכוח וְחַמַת־הַחַיּוֹת הייעודית שלנו בעתיד,⁴ במידה שכל חיטוט בשאלת גבורתם האישית של המושמדים, מצדם, יכול להיראות רק עלוב ומגוחך־ממש לעומתה. שאלת הגבורה האישית הזאת נעשית פשוט בלתי־רלוונטית ומרוקנת לחלוטין מכל תוכן, בצל המבחן שבו האנשים הועמדו; ובאמת – משנתברכנו כבר במיני אמהות, למשל, שהוכרחו לבחור בין ילדיהן, אם להציל אחד מהם או להפקיר להורג את שניהם – למאי יכול להיות עוד נפקא מינה, גְּבִי זעם חינוכנו, אם קודם לכן או כתוצאה מכך ברחו הן לפרטיזנים או שמא לא ברחו, ואף אם לא ברחו – כלום תהיינה לנו קדושות פחות בטוהר־זיכוכן?

ומצד שני, אם פְּנִינוּם הם לערכים חינוכיים שיכלו לבוא על ביטויים מכל־מקום בהתמרדות הגטאות גופא, הרי לאור מה שאמרנו ממילא משמע כי למעשה אין כאלה יכולים להימצא לנו מטבע הדברים.

[כי] ההתקוממות נגד הרג, כשלעצמה, אינה עניין לחיוב מוסרי. הריהי אינסטינקט פשוט, כפי שאמרנו – ואילו ציבור בר־קיימא אינו מתמודד עם העולם על־ידי ערכים של עמידה על חייו, כי אם פְּאֻמְצוֹת של ערכי שאיפה חיובית כלשהי, אשר חייו מופְּעִים ומלובשים בה, ואשר עליה נטוש המאבק. מציאות זו היא מחויבת, שהרי אם אין הציבור נאבק על שאיפה שמעבר להגנת החיים, ממילא משמע שמלכתחילה אין שם בסיס כלל לאחדותו כציבור, ואין חייו – כציבור – יכולים לבוא כלל לידי סכנה – אלא אם הזדמנות־מקרים מיוחדת הפגישה אִיך־שהוא אנשים זרים יחד והעמידתם בסכנת־חיים משותפת, עד שייפרדו או ימותו.

4 הצירוף: "האיליות (= הקינות) והכוח" לקוח מכותרת המשנה של הספר: 'רחובות הנהר – ספר האיליות והכוח', ספר שיריו של אורי־צבי גרינברג על טבת יהדות אירופה.

ולעניין זה אין נפקא מינה, שבמקרה שלנו – לכאורה כפו עלינו הגרמנים עמידה-על-חיים מעורטלת דווקא, על אף זהותנו הטרומית כציבור לאומי. האמת היא שכפייה מוזרה זו לא היתה כנראה עולה כלל על הדעת אלמלא אמנם עלה העם העברי עצמו, מלכתחילה, על דרך ההתרוקנות מכל ערך טרנס-ביולוגי המייחד את גזעו – ועל-כל-פנים, אף לו עלה הדבר על הדעת, הרי ודאי לא יכלו הגרמנים להצליח בריקון ההתמודדות עמנו לבסיס של עמידה-על-חיים מעורטלת לו מְצָאוֹנו עסוקים למעשה ובלי סייג במאבק חיובי מְצָדְנו – למשל במאבק-התמצית של זהותנו הלאומית בגולה, על הגשמת הגאולה ושחרור ארץ-ישראל מן הכובש-הגוי האנגלי – אויבם-במקרה של הגרמנים גם-כן, הבאים לכלותנו.⁵

על-ידי התפתחות שכזאת היתה המזימה הביולוגית נגדנו נהדפת בהכרח ומטבע-הדברים אל המישור הפוליטי, שבו מתמססת היתה מתוכה; במקום האובייקט הפיסי-גרידא של ציבור הפרטים היהודיים, החסרים משקל שמעבר למשקל-גופם, לעצמם, היו הגרמנים נתקלים בציבור שמשקלו משולב במאזן הכוחות הכללי של ההיאבקות העולמית על נושאים חיוביים, אשר גם שאיפות הגרמנים עצמם, כאומה, תלויות בהשתתפות בו – וממילא היתה העמדה כלפינו חייבת להינקט לפי משקל שאיפתנו ובתחום-העניינים הנקבע על-ידיה, ופשוט לא יכולנו להיות אובייקט להתייחסות אל חיינו המעורטלים, שלא היו מעורטלים.^א

שוב רואים אנו אפוא שהתגובה הלאומית הנכונה על סכנת ההשמדה, אפילו בשעת בואה להתממש, לא היתה בהתקוממות כנגדה היא בעצמה, כי אם בחתירה למעש-גאולה [המכוון להיחלצות] מן המסגרת הגלותית שבקעה; ואילו חיוב

א כדי להבהיר את העיקרון עד הסוף ניקח למשל גם דוגמה שלא היו נמצאים בה הנתונים של מלחמה נגד אויב משותף.

נניח שהגרמנים היו אמורים להשמיד את הפולנים אחר שכבשו את כל ארצם כולה. והנה, לו היו הפולנים קמים להתגונן רק נגד סכנת ההשמדה בלבד, מתוך הסכמה לסבול את הכיבוש הגרמני אם יניחום להיות עבדים – ודאי לא היה למאבקם שום משקל בין-לאומי. אם לעומת זאת היו קמים ללחום על שחרורם – תוך דילוג אידאולוגי על סכנת החיים כשלעצמה – ממילא היתה מלחמתם מקבלת משמעות אסטרטגית; ◀

5 הגיון זה, האמור כאן ובפסקה הבאה – ככל שניתן היה לחשוב על מימושו מכיוונו ומבסיסו של היישוב היהודי בארץ – הוא שעמד ביסוד כוונתו וניסיונו של יאיר להקים קשר מדיני עם גרמניה. שב"ד התייחס לכך בהרחבת-מה בספרו 'גאולת ישראל במשבר המדינה' (כרך ב'), בעמ' 479 ואילך.

ההתקוממות הישירה היה רק נותן ביטוי מפורש להזדהות עם המצב הגלותי, שאין בו מאבק רצוני ויזום על מטרה חיובית, ואשר מתוך כך נהפך בו המאבק הכפוי על החיים לעניין בפני עצמו, בלי סיכוי הצלחה. במילים אחרות אפשר גם לומר שהפיכת האינסטינקט לערך מוסרי היתה כאן נוטה פשוט להעתיק את עיוורון-האינסטינקט מן האינסטינקט אל השכל, באופן שיימשך העם לשקוע מדעת באותו המצב האבסורדי עצמו, אשר הדעת המוסרית נועדה רק להתקומם כנגדו. ויתר-על-כן, בשים-לב לעובדה שמבחינה מוסרית-לאומית באמת לא היתה ההתמסרות למאבק מעורטל על החיים עניין של חוסר-ברירה, כי אם עניין של חוסר התעלות מספיקה וברירה פסולה – כפי שהסברנו – ממילא משמע שמאותה בחינה מוסרית-לאומית היתה אפוא בחיוב ההתקוממות הישירה אפילו מידה של נסיגה לעומת הגישה הגלותית הרגילה, שאף בה לא היתה אמנם התעלות למעש-גאולה אקטואלי, אבל על-כל-פנים לא היתה בה גם הזדהות מפורשת עם מצב-החולשה הלזה, כי אם רק שיטת תירוץ והתנצלות לגביו, בצורה שקיימה את תודעת פסלותו. בחיוב ההתקוממות הישירה, לעומת זאת, גלומה היתה פסילת הסבילות המשמעותית הנובעת מכאן – לאו דווקא למען תיקונה הנכון, כי אם על בסיס ההנחה החרישית או המפורשת שמצב-החולשה

ומצד שני – מתוך ההתמודדות הגרמנית עם שאיפת השחרור הפולנית, היתה גם מזימתם הביולוגית נכפפת למטרת הדיכוי הפוליטי, ולא יכלה להיות עוד מטרה לעצמה.

כמו כן, דוגמה מן המציאות ובעניין אקטואלי: * שאיפת ההשמדה של עבדול-נאצר לגבינו כיום. על אף נדאותה וממשתה של שאיפה זו, אין שום משמעות בין-לאומית לתלונותינו כי עבדול-נאצר מבקש להשלים את מלאכת היטלר בהשמדת היהודים; אך משמעות רבה ביותר יכלה להיות לדברים לו היינו מעמידים אותם על גילוי רצון חיובי משלנו בעניין המסתתר למעשה מאחורי שאיפת ההשמדה, היינו [בשאלה] אם ארץ החזון וההבטחה של אבותינו תצורף למצרים או תשוחרר כארץ-ישראל.

* את הקטע השני הזה של ההערה הוסיף שב"ד בדיעבד, לאחר שקרא את רשימתו של אלדד באותו גיליון 'סלם' שבו פורסם חיבור זה (בשלב הכנת הגיליון לדפוס), בתמוז תשכ"ג (אמצע 1963). תחת הכותרת "היכן האלטרנטיבה לתכנית בזל" קורא אלדד למלחמת מנע כוללת נגד מצרים – על רקע תכניתה להוציא-לפועל מתקפת טילים נושאי ראשי-חץ המכילים חומרים רדיואקטיביים. התכנית נחשפה אז, בבול שבושוויץ, עם משפטם של בן-גל (איש ה'מוסד') ויוקליק (מדען בשירות פרוייקט הטילים במצרים שפרש וסייע אח"כ ל'מוסד' במאבקו נגד המדענים הגרמנים בשירות מצרים). יוקליק נעצר עם בן-גל בבזל, נשפט – וגילה כי הזמין חומר רדיואקטיבי לראשי-החץ של טילי מצרים. (ראה גם את איגרתו של שב"ד לעמרם קהתי בנידון – במדור האיגרות, כרך זה עמ' 608).

הגלותי הוא מצב הזכאי להתקיים אפילו כמות שהוא – ובכן היתה כאן פנייה לתפיסת-דברים הנוגדת מעצם מהותה את מוסר הגאולה, ואשר דווקא על הידחותה ממורשת תרבותנו ההיסטורית בירכנו כבר לעיל.

ובהתאם לכך לא ייפלא גם-כן שאת תורת ההתקוממות הגטואית מוצאים אנו באופן המובהק ביותר לאו דווקא בקרב "עמך ישראל", המושרש באופן אורגני ברוח המוסר הלאומי, כי אם בחוגים שוליים, טרנס-לאומיים. בגטו וילנה, למשל, עמד בראש המחתרת היהודית קומוניסט; ⁶ על מחתרת חסידי גור מסופר שאורגנה על-ידי סטודנט מתבולל שנהפך לחסיד; ⁷ היוזמה הראשונה למחתרת הרביזיוניסטית בגטו ורשה יצאה כנראה לאו דווקא מבית-ר העממית, כי אם מחוגים המעורים בקרב הקצונה הפולנית; ⁸ ואילו המחתרת השנייה בוורשה מונהגת היתה על-ידי אנשים שדרשו את ההכרה באידאולוגיה אנטי-פשיסטית בין-

6 הכוונה היא לאיציק ויטנברג; ראה להלן בסמוך, בדברי שב"ד ובהערה 12.

7 'מחתרת חסידי גור' היתה בנויה מתאים של חסידים, בכמה גטאות, שהחליטו לדבוק בכל-מחיר באורח החיים המוחזק בידם: לימוד תורה, קיום מצוות ללא כל פשרה ואף זקן ופיאות ולבוש חסידי. לשם כך הם החליטו להסתתר בבונקרים ולהתעלם הן מפקודות הנאצים והן מן היודנראטים וראשי הקהל.

יוזם ההתארגנות והרוח החיה בה, היה מתתיהו ('מתי') גלמן מווינה, בן למשפחה מתבוללת אשר נמלט מאביו לישיבת חכמי לובלין ואחר-כך לחצר 'גור'. על שמו נקראו תאי החסידים המורדים בשם 'מתיסובציס'. ראה על כך בספר: 'אלה שלא נכנעו, קורות תנועת מרי חסידיית בגטאות' מאת משה פראגר (= משה מרק), הוצאת נצח, בני ברק תשכ"ג. במהדורה שנייה של הספר (תשל"ז) נוספו עובדות חדשות, וכן תמונתו של גלמן ותצלומי מכתביו.

8 הנה כמה פרטים על האמור כאן ובהמשך המשפט:

- חברי הגרעין הראשון ל'ארגון הצבאי היהודי' (Z.Z.W. או: אצ"י) – שהוקם חודשיים לאחר נפילת העיר לידי הנאצים (1939) – היו ארבעה, ובראשם מוריס אפלבוים, אשר לחם בימי המצור על ורשה במסגרת הצבא הפולני. הפיקוד על הכוח הלוחם היה בידי פאוול פרנקל. בשנותיו הראשונות לא ביצע הארגון פעולות של ממש, אך התרחב, התאמן ורכש ניסיון צבאי. על ראשוניותו ורצינותו של ה'ארגון הצבאי היהודי' – ראה בספר 'מצדה של ורשה' (אשר יוזכר להלן בסמוך), עמ' 326 ואילך.

- הארגון הגדול יותר בגטו – 'ארגון יהודי לוחם' (Z.O.B. או: אי"ל) – של אנשי תנועות הנוער החלוציות, הוקם רק שנתיים וחצי אחר-כך, ביולי 1942. עמדו אז בראשו יצחק (אנטק) צוקרמן, צביה לובטקין ואחרים. מאוחר יותר – כאשר התרחב הארגון וכלל גם את ה'בונד' – קיבל את הפיקוד מרדכי אנילביץ (אשר עבר מבית-ר ל'שומר הצעיר' עוד לפני פרוץ המלחמה).

- על סיבות כישלוננו של ניסיון ההידברות לאיחוד שני הארגונים, ראה ב'מצדה של ורשה', עמ' 197.

לאומית – במקום האידאולוגיה של מאבק על הכבוד היהודי גרידא – כתנאי לאיחוד הכוחות.

ואת התופעה הזאת אין לערכב כנראה בשום פנים עם העובדה המקבילה, שגם תנועת הגאולה מצדה זקוקה היתה לעירוי מרובה של "השראה גויית", כדי שתוכל לשבור את הסבילות המורגלת של היהדות המסורתית.⁹ כי בתנועת הגאולה אמנם רואים אנו התהפכות דיאלקטית של ההתבוללות למהלך של תשובה והתרענות לאומית; אבל באידאולוגיה של ההתמרדות הגטואית, להפך, רואים אנו את ההתקשרות הגויית כשהיא מושכת אחריה ולחוץ.

ה"בונד", "השומר הצעיר", כל מיני "פועלי ציון" ואף "הנוער הציוני" – בתכלית מיאוס מאסו הם ב"מיליטריזם היהודי" כשבא הוא לשרת את המטרות החיוביות של העם העברי בעצמו;¹⁰ ולא תחיית הגבורה העברית, כי אם שלילתה, היתה אפוא סימן-ההיכר של דרגת התפתחותם הלאומית. אבל בדרגת התפתחותם

9 פחיבור 'על דברי ימי ישראל' (כרך ד'), עמד שב"ד על כך שהמבשרים החשובים בתנועת התחייה – הרצל, ז'בוטינסקי ויאיר – שאבו את השראתם גם מהדר ההוויה הנכרית. ראה זאת בעמ' 449 בפסקה הפותחת: "בהקשר זה", והכן עצמך לגילוי הקשרם של הדברים שם, העשוי להפתיע במבט ראשון...

10 בגטאות בהם התארגנו יהודים למרוד, היתה ההתארגנות מושתתת על ההשתייכות התנועתית. הנה אפוא מילים ספורות על התנועות המוזכרות כאן: ה'בונד' (= ברית) היתה מפלגת פועלים יהודית שפעלה בפולין, ליטא ורוסיה, אשר נוסדה בשנת 1897. ה'בונדיסטים' התאפיינו באידאולוגיה סוציאליסטית-חילונית, ובהתנגדות לצינונות ולעלייה ארצה. • תנועת 'השומר הצעיר' נוסדה בפולין (1913); היא דגלה באידאליים של שיתוף, שוויון ואחוות עמים – ובהגשמה עצמית על-ידי עלייה ארצה להתיישבות חלוצית. • תנועת 'פועלי ציון' – בראשותו של דב פֶּר בורוכוב – נוסדה ברוסיה (1906), והיא ביקשה לשלב לאומיות יהודית עם סוציאליזם מרקסיסטי. לימים, התפצלו מן התנועה 'פועלי ציון שמאל' (1920) – ובשנות הארבעים הם פעלו יחד עם 'השומר הצעיר'. • תנועת 'הנוער הציוני' נוסדה בשנת 1930 כתנועת נוער כלל ציונית, ואת טיפוח התרבות היהודית בתוך הקהילות בגולה היא ראתה כמשימה חשובה לא פחות מן העלייה ארצה.

• הנה, למשל, תמצית התארגנותה של הנהגת המרד בגטו וילנא: בתחילת שנת 1943 – כשנה לאחר ההתכנסות בה הוקרא הכרוז שחיבר אבא קובנר, "יהודים! אל נלך כצאן לטבח" – התאחדו תנועות הנוער החלוציות עם הקומוניסטים והקימו את 'ארגון הפרטיזנים המאוחד' (פ.פ.א.). כמפקד נבחר הקומוניסט איציק ויטנברג (וראה גם בהערה 12), וכחברי המפקדה נקבעו: יוסף גלאוזמן (בית"ר), אבא קובנר ('השומר הצעיר'), וניסן רוניק ('הנוער הציוני').

המקבילה, בדרך-הטמיעה, נהגו הם לחייב – או לראות לפחות באהדה – את הגיוס לבריגדה האדומה בספרד, למשל; ¹¹ ופשוט הוא להכיר שמכאן – ולא משום ערכי גבורה יהודית – מוביל הקו היישר אל האדיקות האנטי-פשיסטית של הנהגת המחתרת השנייה בגטו ורשה, אל דמויות כאיציק ויטנברג ואבא קובנר בראש המחתרת בוילנה – ואל מסע-ההלהבה דהאידינא, מצד שרידי ההנהגות האלה, למסורת הפרטיזנים ומורדי הגטאות בגולה, תוך המשך ההתנכרות ויחס-השלילה למורדי השחרור וחיי החיוב העבריים בארץ-ישראל. לפחות במה שנוגע לאדם פֿויטנברג ודאי הוא, שמרד הגטו לא היה לו עניין של העברת רוחו המהפכנית לשירות הצרכים של עמו, כי אם עניין של ניצול עמו – לצורכי "מלחמת המולדת" של אומתו הכללית יותר, היא האומה הסובייטית. ¹²

ואף בהתמרדות הבית"רית לא היתה ההתפתחות שונה מזה לחלוטין מבחינה מהותית. אמנם וכמובן, כאן פעלה כבר גם – ואולי בראש וראשונה – רוח ההדר הז'בוטינסקאית, שהיתה מעורה כולה בפונקציונליות של התחייה הגאולתית, הארץ-ישראלית; ובשים-לב למסיבות המשפילות והמסוכנות של הגטו, שנושאי הרוח הזאת נתפסו בהן, הרי זו תורגמה לחיוב של מרד גטאות – דווקא ובמיוחד כדי לתת תוקף לכבוד היהודי, בסגנון המיליטנטיות הארץ-ישראלית המורגלת – ועל-פי אותה ההסתבכות ההגיונית עצמה שהביאה את מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל להעביר באותו הזמן את מלחמת הארגון לפסים של עזרה לבריטניה. ¹³

11 הבריגדה האדומה, הקומוניסטית, היתה חלק מצבא המתנדבים – הבריגדות הבינלאומיות – אשר גוייס על-ידי הקומינטרן (= איגוד המפלגות הקומוניסטיות) כדי ללחום לצד הרפובליקה בספרד, נגד הגנרל פרנקו, במלחמת האזרחים (1936-1939). הבריגדות פורקו, פרנקו הלאומן ניצח, ושלט בספרד עשרות שנים כשליט יחיד.

12 איציק ויטנברג היה חבר המפלגה הקומוניסטית מצעירותו, ופעיל קומוניסטי בזמן השלטון הסובייטי בוילנה, לפני הכיבוש הגרמני. בגטו הוא היה מנהיג המחתרת הקומוניסטית, ולאחר איחוד כל הארגונים הלוחמים הוא נבחר כאמור למפקד 'ארגון הפרטיזנים המאוחד'. ביולי 1943 דרשו הגרמנים את הסגרתו, ואיימו שאם לא יוסגר יחוסלו כל יהודי גטו ווילנה; הדבר הביא לעימות קשה בין היודנראט בגטו לבין הארגון הלוחם. בסופו של דבר החליט ויטנברג להסגיר את עצמו לידי המשטרה היהודית, נכלא, וכנראה שם קץ לחייו בבליעת רעל. מחליפו היה אבא קובנר. (ראה עוד להלן, בחלקה השני של הערה 17).

13 מפקד האצ"ל היה אז דוד רוזיאל. על האיש – ועל קו הפעולה שנקט באותה עת – ראה ב'גאולת ישראל במשבר המדינה' (כרך ב'), בעמ' 456 הערה 259.

אך כבר הסיבוך הזה עצמו מראה לפחות על חוסר שלמות ובגרות בתודעת הרצון הלאומי החיובי – ובמחותרת הרביזיוניסטית של גטו ורשה נלווה על כך באופן טבעי גם ביטוי מפורש: כי בבקשה לה אסמכתא רגשית-חינוכית למאבק יהודי נגד הכובש הזר, הבא לפגוע בזכויות המושרשות של היהודים במקום, הריהי נאלצה להעביר את הדגש מדוגמת הקנאים ובר-כוכבא אל דוגמתו של פֶּרֶק יוסלביץ' ¹⁴ – ובצד ה"חד-נס" הציוני, הכחול-לבן, נאלצה היא להניף על מלחמתה גם את הדגל הלבן-אדום, הפולני. ¹⁵ ושוב, ייתכן אמנם שדגל נוסף זה היה נחוץ לא כל-כך מרוב אמונה בו כמו מן הזקיקות לעזרת המחותרת הפולנית ולאהדת ההמון הפולני המשקיף מן הצד; אבל על-כל-פנים נמצא כאן הרקע להתמזגות עם יסודות "פטריוטיים", טרנס-בית"ריים, ובעוד שבית"ר הטהורה סיפקה למיזוג רק את העיקרון המעורטל של שמירה על כבוד המוות היהודי, הרי מבחינת האידאולוגיה החיובית – במידה שהיתה – נמשכה גם מחותרת זו להיבלע במסגרת רחבה יותר של שאיפה ומלחמה נכרית, המלחמה על שחרורה של פולין. יש אפילו יסוד להניח שמעבר לרקע הטרומ-גטואי שהפריד בין שתי המחותרות היהודיות בוורשה, הרי באמת לא בעיית הכבוד היהודי, כי אם בעיית טיבה הפילוסודסקאי או לא-פילוסודסקאי של פולין המשוחררת בעתיד, ¹⁶ היא שמנעה את איחוד מורדי הגטו הוורשאי, מאחורי הקלעים, עד עצם מותם.

14 בשנת 1794 התחוללה בפולין מרידה אנטי רוסית – בהנהגתו של קוסציושקו – בשל ניסיונה של רוסיה לחסל את הצבא הפולני. בקהילת ורשה נחלקו אז הדעות: אנשי המעמד הגבוה ניצבו מן הצד, ואילו רבים מבני דלת העם נחלצו להגנת העיר נגד הכובש הרוסי. פֶּרֶק יוסלביץ' הקים גדוד יהודי אשר לחם בעוז בגזרת פראגא, ליד ורשה. כמעט כל לוחמי הגדוד נפלו בקרב, ויוסלביץ' נחלץ ונמלט לתחום אוסטריה. לאחר הכיבוש הגיבו הרוסים בטבח נרחב באוכלוסיה היהודית ברובע פראגא. בהמשך, שירת יוסלביץ' בחטיבה פולנית בצבא נפוליון; אחר-כך מונה למפקד גדוד פרשים של הדוכסות הוורשאית – ונפל בקרב נגד האוסטרים בשנת 1807.

15 ההערה על הנפת שני דגלי המרד הועברה, מפאת אורכה, אל סופו של הפרק, בעמ' 492.

16 המרשל יוזף פילסודסקי היה שליט פולין משנת 1926 – כתוצאה מן ההפיכה הצבאית שחולל – ועד מותו בשנת 1935. פילסודסקי כונן משטר צבאי נוקשה, אך הבטיח להיטיב עם היהודים והאנטישמיות פחתה בתקופתו. לאחר מותו שבה האנטישמיות בפולין והרימה ראש. (עוד על פילסודסקי ראה ב'גאולת ישראל במשבר המדינה' (כרך ב'), עמ' 100 בהערה 54).

ואם נוסיף לכאן גם את ההשתתפות היהודית בארגוני הפרטיזנים, שאף היא מועילית על נס כגורם חינוכי ב"יום השואה והגבורה", הרי כבר בלי פְּחָל וּשְׂרָק מקבלים אנו רק דוגמה של נוער עברי, אשר אם מתוך ברירה ואם בלעדיה, נלחם הוא על ערכים אשר לא לו ולא לנו אין עמם ולא כלום.

בסיכומו של דבר יוצא אפוא שכל הערכים החיוביים אשר גבורת-השואה נסתבכה בהם הריהם בלתי-לאומיים או אפילו נוגדים במכוון את דרך-הגאולה העברית, שרק עליה יש לנו עניין לחנך את דורות-ההמשך; ואילו הערך הלאומי היחיד שאמנם נמצא בגבורה זו, עקרון העמידה על כבוד המוות היהודי, הריהו מתעה ומסוכן – ולמען כבוד החיים היהודיים משימתנו שוב היא לא לטפחו, כי אם דווקא להתגבר גם עליו. כפי שראינו, חובה עלינו ללמוד את הלקח, שהבלטת הקיום המעורטל, להיותו ערך לעצמו – היא היא המסכנת [ודוחפת את] אותו קיום במעורטל אל המוות; ואילו אם נתחנך ונתקיים רק על-פי רצוננו היהודי-התוכני, ממילא אי-אפשר שנגיע כלל לצורך להגן על הכבוד המעורטל של מותנו.

ובנקודה זו יש גם לומר דבר כנגד השתבשות הגיונית נפוצה, הבאה על ביטויה המובהק בשם ספרו של חיים לזר על המחותרת הבית"רית בגטו ורשה,² ושלפיה נמצא כביכול תואם מוסרי בין מלחמת-ההתאבדות במצדה לבין המלחמה עד המוות בגטו.

מלחמת מצדה היתה כל כולה פרי הבחירה החופשית של לוחמיה: הם יכלו להישאר בחיים, ואולי אפילו פְּחָיִים אישיים נכבדים, אלא שְׁפִירִיה זו כרוכה היתה בהשלמה עם השפלה לאומית – ולכן הם נסתגרו במצדה כדי ללחום באויב עד שיכבשו את הגאולה הלאומית או ימותו, בלי נכונות לפשרה של ביניים; והרי זו אפוא דוגמה מובהקת למלחמה על חיים תוכניים בלתי-מעורטלים. בהתאם לכך גם לא היתה שום טְּרָגִיּוֹת במלחמת מצדה, על אף מות לוחמיה כולם ועל אף התאבדותם בידיים, כי במוותם הם ציוו לנו את אהבת-החירות היוקדת, בלהט שלא נמצא דוגמתו בעמים – וכך זכו הם בחוק-הניצחון לאותם הערכים שעליהם נלחמו. במלחמת הגטו, לעומת זה, היתה הבחירה רק בין מוות למוות; היא היתה

ב 'מצדה של ורשה', תשכ"ג. [ספרו של חיים לזר-ליטאי, 'מצדה של ורשה – הארגון הצבאי היהודי במרד גטו ורשה' – יצא לאור בהוצאת מכון ז'בוטינסקי, באותה שנה בה נכתב מאמר זה. • על טיבו של הקשר המורכב אשר עורך לזר-ליטאי בין לוחמי מצדה לבין מורדי הגטו – ראה בעמ' 330 בספר.]

כל כולה טְרָגִית, באשר החיים המעורטלים, שבגינם ניטש כאן המאבק, לא ניתנו להינצל – ואם כי אמנם גם לוחמיה יזכו לחיי-עולם במתח-נשמת האומה, הרי זה לא יוכל להיות בגין שום ערך מוסרי מסוים שהם הוסיפו לו תוקף מדעתם, כי אם רק בגין זעוות הטרגדיה חסרת-הדוגמה שבה נסתבכו ושנכפתה עליהם.

ובזה מגיעים אנו לנקודת-המוקד של בירורנו, כי חס וחלילה שנאמר כי בדיעבד אמנם צריכה היתה הגולה ללכת אל המוות כצאן, וחס-וחלילה שנרצה להטיל דופי בזכרם של לוחמים עבריים, שלחמו בשם הכבוד היהודי – אפילו בהגנה על גטו כלשהו בנכר או בשורות של פרטיזנים זרים, שונאי-ישראל. יתר-על-כן, בדיעבד ייתכן אפילו שקביעת תאריך הקשור במרד-האֵימים של הגטו, כתאריך הזיכרון למבחן-ההשמדה בכללו, היתה דווקא קביעה מכוונת – באשר מרד גטו ורשה היה נקודת השיא הדרמטי בכל המבחן הלזה, ומרכזו הוא את כל אימתו ולקחו בתמצית. אולם, בהחלט ובפירוש יש להתנגד להפיכת כל אלה הדברים לאידאולוגיה של גבורה גְטוֹאִית, הנוטה אפילו להאפיל על עצם המסגרת של ההשמדה, שבה היתה ההתמרדות רק גורם שולי לגמרי.

ולא מפני שצרה עינינו בגבורה, או שחשוב לנו להבליט את "אי-הגבורה", או שחוששים אנו שהנוער יתחנך ברוח של גבורה גלותית, לא ארץ-ישראלית. בהתמרדות הגולה במקומה לא היו כאמור שום ערכים מסוימים שיכולים אנו להיאחז בהם, וממילא לא יתחנך עליה הנוער העברי – לא בארץ ולא בגולה – גם אם יאמרו לחנכו עליה בהכרח, בניגוד לדרך-הטבע. אולם, חינוך בלתי-טבעי שכזה עשוי לערפל ולבלבל את דעת חניכיו, על-ידי עצם כיוונו הלא-טבעי ואף על-ידי הסילוף העובדתי הכרוך בו – והרי זוהי תוצאה הגרועה למדי כשלעצמה. גם עוד סכנה מיוחדת היא שמחינוך-הגבורה החיובי אמנם לא יֵצֵא ולא כלום, אבל משמעות ההשמדה בכללה תסתלף על-כל-פנים ותשקע בצל חיפושי הגבורה – ולבסוף תישאר רק אותה טענה אווילית נגד הגולה העלובה, שמבקשים לעקפה, הַלְמָאִי באמת ובעיקרו של דבר היא לא התמרדה?

לעומת זאת, הדרך הנכונה לשילוב הפרטיזנים ומורדי הגטאות בדברי ימי האומה הריהי קודם-כול בכך שנכיר כי אנשים אלה רק עשו טובה עֲמָנו, שהקלו עלינו את העמידה בזיכרון האיום של עם המובל אין-אונים אל הטבח: מתוך מסגרת חוסר-האונים הזה ולפנים – ועל-פי הנחה של חוסר-מוצא למעש-גאולה מן המסגרת הזאת ולחוץ – הריהם לא היו חייבים לנו כלום, לא לנו

ולא להם בעצמם (חוץ מאיסור ההתנהגות ההפוכה, כמובן, נוסח קסטנר או גנס,¹⁷ שאינה שייכת לכאן); אף-על-פי-כן הם קמו, ונתנו תוקף לדחפים של חיות יהודית, והיכו באויב-המשמיד, ואף איפשרו הצלה ליהודי פלוני אלמוני, שלא היה ניצל באופן אחר – ועל עצם מתנת הנאה זו שנתנו לנו, על רקע השחזור החדגוני שמעבר לה, נברך לעד את זכרם. עם זאת, לצורך הפרספקטיבה החינוכית השלמה, לא נתעלם מן הכלל כי "גדול מצוֹנה ועושה ממי שאינו מצוֹנה ועושה"¹⁸ – ובאמת לא נוסף מאומה לכבודם של המכובדים בלעדי כן, אם נדחק אותם דווקא למעלת "המצויים ועושים", אשר לא רק מברכים את זכרם, אלא גם מקבלים מהם חיוב להמשיך בדרכם.

אך המשמעות ההיסטורית, של מורדי גטו ורשה בייחוד, אינה מתמצה רק בכך שנברך את זכרם. חוק דברי ימי ישראל הוא שאין בהם טרגדיה, ואף השמדת-הזוועה של הגולה האירופית – לא הצליח האויב להפכה לטרגדיה, כי חרפתה מתגלגלת לראש המשמיד בעצמו, ואילו עם ישראל רק יוצא מחוזק ממנה על-ידי עצם סבלו וזעמו. אך לרקע עקרוני זה מוסיף כאמור המרד הוורשאי בכל-זאת את יסוד הטרגדיה – על-ידי גילום מאבק מכוון להגנתה של הגולה, שלא הכירה לעצמה זכות-התמדה מעולם ושעל-כל-פנים לא יכלה עוד להתמיד; ועל-ידי האימה המיוחדת של מתח הגורליות הטְּרָגִית, אשר לה נידון הוא בהכרח בסופו, מתעֶלֶה הוא כאמור לדרגת מכשיר סמלי למשמעות ההשמדה בכללה, על לקחה, ועל הזיפוף הכרוך בה, ועל החישול הייעודי העולה ממנה בהמשך. באופן כזה שוב יוצא כי מרד הגטו איננו משהו מקביל להשמדה, על דרך הסיסמה של "השואה-והגבורה", אלא הוא משהו מעורה בה לחלוטין ומאוחד עמה באופן מהותי – ובהתאם לכך מתחייב גם התיקון בכינויו של היום בעתיד, שלא יהא זה עוד יום זיכרון למרד הגטו ול"שואה" בנוסף, אלא יהא זה יום אשר בו מרד הגטו עצמו ודינו יזכירו לנו בסגנון של יום-חול והגשמה את מה שעד עתה רק מזכירים היינו בקריאה של שַׁפֵּת¹⁹ ובציפייה תמימה לפורים.

17 הערה זו – על אודות ישראל קסטנר ויעקב גנס – הועברה, מפאת אורכה, אל סופו של הפרק, בעמ' 493.

18 דברי רבי חנינא במסכת עבודה זרה דף ג' עמוד א' ובמקומות נוספים, ורמב"ם בהלכות תלמוד תורה פרק א' הלכה י"ג.

19 כוונתו של שב"ד כאן היא לקריאת התורה המיוחדת של 'שבת זְכוֹר', בה מוציאים אנו ספר-תורה נוסף, וקוראים בו – בדברים סוף פרק כ"ה – את הציווי לזכור את אשר עשה ◀

הערה 15 השייכת לעמ' 488:

הנה זהו סיפורם של שני דגלי המרד:

בערב פסח תש"ג (אפריל 1943) החלה ההתקפה הסופית של הגרמנים על גטו ורשה. ההתקפה הראשונה כשלה עקב התנגדות 'הארגון היהודי הלוחם' (Z.O.B) שהלמה בגרמנים והפתיעה אותם. גל ההתקפה השני נתקל בהתנגדות המורדים, אנשי 'הארגון הצבאי היהודי' (Z.Z.W.), באיזור כיכר מוראנובסקי. הבניין שליך הכיכר (מס' 7) שימש כמפקדת הארגון ובעמדה שעל גגו הונפו אז שני דגלים: הכחול-לבן הציוני, והאדום-לבן של פולין החופשית. קרב גבורה ממושך התנהל במקום, והגרמנים לא הצליחו לכובשו עד שהביאו תגבורת נוספת. ארבעה ימים התנוססו שני הדגלים על הגג – והם נראו למרחוק, גם מחוץ לגטו – עד לנפילת הבניין והתמוטטות ההתנגדות הנואשת של 'הארגון הצבאי היהודי' בגזרה זו של הגטו. משפטו של שב"ד על הדגל הפולני בצדו של ה'חד-נס' הכחול-לבן מתובל בקורטוב של ציניות, שכן היה זה ז'בוטינסקי שטבע את הסיסמה "חד-נס", בתביעה שלא ייתוסף שום דגל זר לדגל הציוני; ברומזו לשלילת שיתוף הציונות עם הסוציאליזם ודגלו האדום כתב ז'בוטינסקי בשירו 'הנדר': "חד-נס לבן-תכול ואין שני, לא תַעַל / אַדְמַת שעטנו על זיו הרעיון".

עם-זאת, יש להוסיף גם את עדותו של מניף שני הדגלים, יאצק אייזנר, הכותב בספרו שבתחילה הוצב רק הדגל הכחול-לבן, לאחר שמפקדו אמר לו ולחברתו: "אתם תעשו היסטוריה... אתם עומדים להניף את דגל הקרב היהודי הראשון, אולי הראשון זה אלפיים שנה!". כאשר הדגל התנוסס על גג הבניין הגיעה הודעה מן המחתרת הפולנית ובה תביעה שיונף גם הדגל הפולני. דגל כזה לא נמצא ביד לוחמי הארגון, ובעצם חג הפסח נקבע מפגש, במנהרת-הביוב, בין שליח פולני ועל גופו הדגל, לבין יאצק, ויחד הם חזרו אל הגטו. ואמנם, הוצב גם הדגל הפולני ליד היהודי-הציוני, ושניהם התנופפו בימי הקרב על ארובת הגג. הגרמנים ירו על הדגלים מרחוק, והחטיאו; פעמיים הסתערו הגרמנים על הבניין ועלו אל הגג להסיר את הדגלים, ופעמיים הצליחו יאצק וחבריו להציב שם מארב ולהרוג אנשי אס-אס, עד שהוצתה השריפה שכילתה את הכול...

(על הנפת הדגלים ראה ב'מצדה של ורשה' עמ' 246, ועל השתקפות המעשה בעיתונות הפולנית ראה שם בעמ' 264. עוד ראה: 'אוד מוצל מאש' מאת ג'ק (יאצק) איזנר, הוצאת עידנים ירושלים 1982, עמ' 140-152. וראה גם: 'גיבורים ונואשים', אלכום לרגל שישים שנה למרד, הוצאת בית לוחמי הגטאות, עמ' 144, 167).

המשך הערה 19:

לנו עמלק בצאתנו ממצרים, ואת החובה למחות לבסוף את זכרו. בכותבו על "ציפייה תמימה לפורים" מכוון שב"ד לכך שהמן הרשע היה מבני-בניו של אגג מלך עמלק – ויצוין גם ש'שבת זכור' הריהי תמיד זו הסמוכה לימי הפורים, מלפניהם.

הערה 17 השייכת לעמ' 491:

הנה עיקרי דברים על קסטנר ועל גנס:

• בשנות ההשמדה היה ישראל קסטנר סגן יו"ר הסתדרות ציוני הונגריה. כאשר השתלטו הנאצים על הונגריה (1944) ניהל קסטנר מו"מ עם אייכמן ועם קצינים נוספים על הענקת סחורות לגרמניה בתמורה להימנעותה מלהשמיד את יהודי הונגריה. כמה חודשים אחר כך אירגן קסטנר את רכבת המקורבים – משפחתו, חבריו, עסקני המפלגות השונות, רבנים ועשירים – אשר הגיעו לבסוף לשווייץ (אחרי כארבעה חודשים במחנה ברגן-בלזן). המגעים שנמשכו עם הנאצים גרמו לעיכוב בשילוחם של יהודי בודפשט להשמדה, בייחוד בהשפעתו של קורט פֶּכֶר, אשר קסטנר גמל לו לאחר המלחמה והעיד לטובתו (ולטובת קציני ס.ס. נוספים) במשפטי נירנברג.

בתביעת דיבה של פרקליטות המדינה (בשם קסטנר, פעיל מפא"י) נגד מלכיאל גרינוולד אשר האשימו בשיתוף פעולה עם הנאצים ובהצלתו של פֶּכֶר מחבל התלייה, נקבע בפסק הדין (ב-1954) כי אמנם "קסטנר מכר את נשמתו לשטן" וגם לא התריע באוזני היהודים על הצפוי להם, וכן נקבע כי הוא נתן עדויות כוזבות לטובתם של קציני ס.ס. במשפטי נירנברג. בית המשפט העליון, בפסק-דינו בערעור המדינה, ביטל את הקביעה הראשונה אך הותיר בעינה את השנייה. בשלב פתיחת הדיונים בביהמ"ש העליון (1957) נורה קסטנר ומת. ברצח הורשעו שלושה – יוסף מנקס, זאב אקשטיין ודן שמר – אשר הפרקליטות טענה כי הם ממשיכי דרך לח"י. (הוברר כי שני האחרונים, שהודו ברצח, היו קשורים לשב"כ ואנשי חוג 'סלם' ראו בהם פרובוקטורים, ואילו מנקס טען שהוא חף מפשע ושנפל קרבן לעלילה). השלושה נדונו למאסר עולם, אך נחוננו ושחררו בשנת 1963.

• יעקב גנס, ראש היודנראט בגטו וילנה, הסגיר – בהצבעה מפורשת – את איציק ויטנברג לידי הגסטפו, (ממעצר זה חולץ ויטנברג בכוח בידי חבריו, אך אחר-כך חזר והסגיר עצמו נוכח האיום הגרמני להשמיד את הגטו, איום שהועבר באמצעות גנס). גנס שיתף פעולה בגלוי עם הגסטפו, בארגונו את ה'משלוחים' מן הגטו להשמדה בפונאר, ואף הגן על מדיניות זו באומרו כי: "יש להציל את כל מי שניתן להציל, ללא התחשבות ברגשותינו המוסריים".

ב

בעיית היחסים עם גרמניה

הכתיבה על היחסים עם גרמניה קשה היא, באשר אין לה מושך פֶּעַט שלא ניסה את כוחו בבעיה זו לכאן או לכאן; כל הטענות בעד ונגד מוצו בה, ואין לכאורה טעם לבוא ולהודיע כי גם אני פלוני בן פלוני יש לי דעה בעניין, והריני מתנגד או תומך. אולם, באמת רק התרוצצות הטעמים האישיים בנידון היא שמיצתה את עצמה, ואילו מנקודת-הראות של שילוב הדברים במסכת-הערכים של המוסר הלאומי הכולל עדיין נשאר פה כר נרחב להתגדר בו – ובשורות הבאות ננסה אפוא לומר משהו מן הבחינה הזאת.

מבחינה זו נראה קודם-כול, כי הכרזת 'ברוגז' מיוחד על גרמניה – כתמצית הדרישה של שוללי היחסים עמה דהאידינא – הריהי גישה אשר כל תנופה להשתלבות מוסרית מקפת יותר נחנקת בה מתוכה. כי מצד אחד, אין בה מוצא לתכלית כלשהי, כפי שתורת-החיים הישראלית התכליתית היתה מחייבת לדרוש: 'ברוגז' – הלעולם או עד זמן, ולשם מה? מהי משמעות הדבר לעצמנו ומה נעשה בזה לגרמנים? והרי אפילו ביחס לעמלק המקורי, אמנם נצטוונו למחות את זכרו, אבל לא מצאנו חיוב בתורה לנהל עמו 'ברוגז'. ומצד שני, 'ברוגז' מיוחד עם גרמניה – משמע הַכְּשֵׁר לשלום עם אוקראינים וליטאים וכל מיני עמים אחרים – למעשה עם כל העמים שבאנו במגע של גלות עמם ואשר את נכונותם ההיטלרית הרגשנו על גבנו, ממש כמו את ההתגשמות ההיטלרית-הגרמנית בעצמה – והרי זה תמוה אפוא גם מבחינה הגיונית-סיפית.

כל טענה בדבר שוני מהותי-כביכול של הגרמנים פשוט נפרכת פה מאליה: אין לראות שום סיבה הכרחית מדוע צריך היה היטלר להיות גרמני – או, ביתר דיוק, אוסטרי דווקא – ולא למשל אמריקני (מלבד הסיבה שהשמדת הגולה האירופית, ולא האמריקנית, היא שעמדה בשעת מעשה על הפרק); ובאמת, כשם שלפני היטלר לא ציפה מישהו כי טירוף ההשמדה יֵצֵא מעמו של מוצרט דווקא, כן לא נקבל

כיום תקיעת-כף משום אדם שיבוא להבטיחנו על סמך השוני המהותי הגרמני כי היטלר מפרברי ניר-יורק או שיקגו לא ייתכן בשום-פנים. ואם על כל זה יאמרו לנו כי הגרמנים יש להם על-כל-פנים מן המוכן ששת מיליוני יהודים על מצפונם הטרי, ויחסי משא-ומתן רגילים אתם הם פשוט בלתי-אסתטיים ומרפסים את נשמתנו שלנו – תהא התשובה שאולי נכון הדבר, אלא שאנו, כיהודים, איננו יכולים להסתפק בהרגשה המקרית, אלא נזקקים תמיד להלכה או לעיקרון החוקי הנצחי – ואילו כל מוצא אל עיקרון מעין זה, כאמור נעלם פה.

אך אפס-קצהו של עיקרון מסוג זה נרמז דווקא בביקורת שמתחננו על השיטה של 'הברוגז'.²⁰

אכן, לא הגרמנים לבדם, אלא כל העולם הגויי אשר זרע עמלק נתפזר בו הוא הבעל האמתי של רוח-הטירוף להשמדת ישראל: כל עולם-גויים זה כולו טיפח את רוח-הטירוף הזאת ולא חדל מלהתאמן בה למעשה במשך אלפים בשנים, אף מלפני שהיה עם גרמני מיוחד בקרבו, והגרמנים רק הוציאו לפועל מה שלמדו וספגו מן הרקע המוסרי וההיסטורי הכללי שסביבם; יתר-על-כן, אף לא הם לבדם הוציאו לבסוף את ההשמדה אל הפועל, אלא נהיו הם לעניין זה ממש עם אחד עם שכניהם המדוכאים על-ידיהם, ולפחות שותפים-ידידים עם המופתי האמון על מסורת-מוחמד מזה, עם האפיפיור, יריבם האידאולוגי מזה, ועם לורד מוין, אויבם האנגלי, מזה²¹ – וכאשר בעקבות ההשמדה מתמלאים אנו חמת-חיות חדשה שכנגד, הרי לא נגד הגרמנים דווקא מכוונת חמת-החיות הלזאת, אשר ייתכן כי בן-דור יעלמו כשם שרק זה-מקרוב ופתאום נעשו הם גורם ניכר בהיסטוריה, אלא באמת נגד

20 העיקרון שכבר נרמז, יתבאר וילך בחמש הפסקאות הבאות, עד הרווח המוגדל שבעמוד הבא.

21 המופתי של ירושלים, חג' אמין אל חוסייני, שיתף פעולה עם היטלר, ישב במטהו של אייכמן ובנה יחידה מוסלמית לוחמת בשירות צבאות ה'ציר'. • האפיפיור פיוס ה-12 לא פצה את פיו כנגד הנאצים וזוועותיהם, השמדת מליוני יהודים לא הפריעה את שלותו, ומארג של אינטרסים משותפים חיבר בין הוותיקן לבין השלטון הנאצי. • הלורד מוין היה שר לענייני המזרח-התיכון באימפריה הבריטית אשר סגרה את שערי ארץ ישראל בפני ניצולים – בכוח ובפועל – מן התופת הנאצית, ובהקשר זה מיוחסת לו האימרה: "מה אעשה עם מליון יהודים?". אנשי לח"י – 'שני אליהו' – התנקשו בחייו בקהיר (1944), והועלו שם לגרדום.

כל העולם הגויי כולו מכוונת היא, אשר עם רוח-עמלק שבו נצטרך להתמודד עד אחרית הימים, בין אם יהיו בו גרמנים ואם לא. במסגרת-דברים זו יכולים הגרמנים להיראות רק כנציג המובהק, או כסמל, לעולם זה שעמו שומה עלינו להיאבק – ומכאן שוב מתחייבות שתי מסקנות משלימות, כלהלן.

המסקנה האחת היא, שאם כל העולם הגויי הוא אויבנו העמלקי בשווה – ממילא אין 'הברוגז' יכול למצוא לו מקום בו: 'ברוגז' עם כל העולם לא ייתכן מטבע הדברים, ואדרבה – מתברר כי השתתפותנו במערך היחסים הבין-לאומיים, במתכונת המקובלת של חילופי מלחמה ושלום ודיפלומטיה – על בסיס חתירתנו המוגדרת לקידום המתמיד של חיינו הממלכתיים, הארץ-ישראליים – היא היא האמצעי היחיד גם למילוי שליחותנו הישראלית המהותית בעולם וקידום חשבוננו עמו. דווקא ההיקף הבלתי-מוגבל של חשבון ייחודנו חוזר אפוא ומונע בהתנהגותנו הבין-לאומית כל יסוד ניכר של ייחוד מהותי, ורק טיב המתח הנפשי ותודעת הזעם ואהבת-היעוד, שבהם נקיים התנהגות בלתי-מתנכרת זו, הם היכולים וחייבים להעניק לה בכל-זאת את מִמד הייחוד המהותי הדרוש.

ומצד שני, אם הגרמנים הם רק סמל ונציג מובהק, כפי שאמרנו, ממילא משמע שאסור לנו לייחד את מעמדם העקרוני, כדי שלא תיטשטש סמליותם ויִראו עוזריהם טובים מהם, אלא אדרבה – מתוך שאפילו עמהם ננהג מנהג של אובייקט בין-לאומי מן המניין, נתחנך לדעת שגם יחסים מן המניין עם אחיהם אינם בהכרח קשר של הוקרה מוסרית, אלא רק טכניקה של התמודדות מתמדת – אשר לא רק שאינה פוטרת אותנו מיתרון-המתח הייעודי שאמרנו, כי אם דווקא אותו עצמו חייבת היא תמיד לשמש.

במסגרת גישה כזאת לא תהא שום סכנה שמא יהיו היחסים עם גרמניה "בלתי-אסתטיים" ויִרפסו את נפשנו, כפי האפשרות שבה הוֹדֵינו לעיל, כי כל יסוד של רכות והשתוות ייעדר מן העניין על-פי הכרה עקרונית-אידיאית ברורה מלכתחילה; וייחודה של גרמניה כסמל מפעיל, לגבי עצמה ומינה גם יחד, ישתמר בכל זה מכל-מקום, כל זמן שיותן לה להתמיד על הארץ – על-ידי עצם זיכרון מפעלה, כי שום יחסים אשר על-פי דרך הטבע ננהל עמה, דווקא במטרה המודעת של מחייית סמל זה וכל עניינו מן הארץ, ממילא לא יוכלו לגרוע מאימת הזיכרון הזה בתוכנו.

אולם, במה דברים אמורים, שלא רק רשאים אלא גם צריכים אנו להתייחס לגרמנים פשוט כמו אל גוי מן המניין? הווה אומר, בכל עניין שהוא מִטבע

היחסים עם גויים מן המניין – והיינו שמשותפים אנו אתם בהתחרות של הכול נגד הכול בעולם, ובהתחרות זו אף מוכנים אנו לשתף פעולה עם אֵי־מישהו מהם, כל אימת שבעניין מסוים עשויים אנו למצוא עמו תועלת הדדית. והנה, בדבר זה של תועלת הדדית יש לשאול, מהי התועלת ההדדית שבגינה משותפים אנו כיום פעולה עם גרמניה? אם יש איזו תועלת הדדית שכזאת, הנראית למבצעה של מדיניות השיתוף, ושאינן הם יכולים לגלותה בציבור – ודאי אין לבוא עמהם בטרוניה; אך אם אמנם הכול הוא כשר וישר כאן מן הבחינה הנדונה, על דרך ההסתר, קשה להבין על-כל-פנים מה עושה בכל זה מוסד "השילומים".²² שהרי על בסיס של שיתוף-עניין חיובי בעלמא יכלו הגרמנים לספק לנו את כל הציוד המתאים והתמיכה המדינית הראויה בלי לערב בדבר את פשעיו של היטלר, אשר לטענתם הוא מת ונקבר.

יותר מסתבר אפוא שתועלת הדדית, מדינית או מסחרית, מן הסוג המקובל על-פי דרך הטבע בשיתוף-פעולה בין-לאומי בעולם – כשם שאין היא נראית כאן בעליל, כן גם אין היא קיימת, או לפחות אין היא קיימת בדרגת חשיבות מכריעה; ואילו עיקר התועלת ההדדית הוא אמנם בהסדר כפי שהוא גלוי לעינינו, היינו שמשדלים הגרמנים לקנות מאתנו את טיהור שמם, לעצמם ובעיני העולם, ואנו נענים כדי ליהנות מן המחיר שמוכנים הגרמנים לשלם בתמורה. והנה, אם זהו הבסיס של הקשר, נראה אמנם לומר שהגרמנים הסתכנו כאן על-כל-פנים במיקח של טעות.

כי התנאי המהותי-האפשרי היחיד להיטהרות המרצחים מפשעם הוא, כפי שחזר וניסח אורי־צבי, ש"יקבלו עליהם להמול כל זכר בָּם / וללמד את הַטָּף-הַגִּדֵּל: להיות טָף יהודי.. / וגם אז – רק בְּדוֹר המאוחר ביותר בגויים – / אפשר שְׂפֹחֵם של ניגון יהודי וכיסוף יהודי / וכוחה של בְּכִיָּה לבכית שלא ידעוה בני יער, / יטהרו דמם.. וַיִּגְהוּ בם רחמים פְּנִגְוֹהוֹת / וַיִּדְעוּ: מה הוא קודש הדם, מהו

22 הסכם 'השילומים' – אשר בן גוריון הוא שהובילו וַיִּגֵּן עליו בלהט – אושר בכנסת בתחילת שנת 1952, לאחר שבועות סוערים של מחאות ולאחר הפגנת המונים (בהנהגתו של מנחם בגין), אשר פרצו את מחסומי המשטרה בניסיון 'לעלות על הכנסת'. בסופה של אותה שנה נחתם ההסכם, ועיקרו: תשלום כשלושה וחצי מליארד מארקים – (830 מליון דולר) – כפיצוי על העוול שנגרם לעם היהודי, וכהשתתפות בנטל הכספי של קליטת פליטי המשטר הנאצי במדינת ישראל. תחילת הפעלתו של ההסכם – בהפלגת האניה שנשאה את משלוח הסחורות הראשון – היתה בסוף שנת 1953.

מִזְגֵּג הַדְּמַעַ.. / מֵה עֵרֶךְ גּוֹף חַי הַנִּפְלֵאָה-בַּמְבְּנֵה-הַטּוֹב / שֶׁבְּרָא אֱ-הִים בְּצֶלֶם דְּמוֹת תְּבִנִיתוֹ – –³; בְּלַעֲדֵי כֵן, בְּעוֹדֵם אֶפִּילוֹ בְּלִי שִׁינוּי שִׁמְשׁ וּדְיָנִים הַגְּרַמְנִי עֲלֵיהֶם, אֵינן שִׁמְשׁ יִכּוֹל לְהִיטְהֵר, וְלֹא יִטְוֶהר, כֹּל זִמְנָן שִׁעֵם יִשְׂרָאֵל קִיִּים בְּעוֹלָם – וְאִף אִם יִתִּימֵר מִיִּשְׁהוֹ לְתַת אֶת הַטִּיִּהוֹר אוֹ לְמַכְרוֹ בְּשֵׁם יִשְׂרָאֵל בְּכֶסֶף מְלֵא, וְאֶפִּילוֹ עַל-פִּי סַמְכוֹת רִשְׁמִית מִטַּעַם הַכְּנַסַּת.

אוֹלָם, עַל בְּסִיסָה זֶה, גַּם צַד הַנִּאֲתָנוּ שֶׁלֵּנוּ אֵינּוּ יִכּוֹל לְהִיֹּת אִלָּא מִיקַח-טַעוֹת: לֹא חֲסִי-שְׁלוֹם מִפְּנֵי שְׁנִימָצָא מִקְבָּלִים אֶת הַמַּחֲרִיר בְּמַרְמָה – שֶׁהָרִי סוֹף-סוֹף אֵינן הַגְּרַמְנִים מְשַׁלְּמִים לָנוּ אִלָּא בְּחֶלֶק פְּעוּט, אֶפִּילוֹ מִן הַפּוֹטְנִצִּיאַל הַכֹּלְכֵלִי בְּלִבְדֵּי שֶׁהֵם עֲצָמָם גְּזוֹלוּ מֵאֲתָנוּ – אִלָּא מִפְּנֵי שֶׁבְּמַחֲרִיר-לֹא-מַחֲרִיר זֶה מְסַכְּכִים אֵנּוּ עַל-כֹּל-פְּנִים לְנַסוֹת לְחִיּוֹת וְלְהַרְגִּישׁ כְּאִילוֹ בְּאֲמַת מַחוּסֵל הַחֲשִׁבּוֹן, וְכֵאלֹלוֹ יִכּוֹלִים אֵנּוּ עֲצָמָנוּ לְהִיֹּת פְּשוּט גּוֹי בֵּין גּוֹיִים מִן הַמְּנִיִּין – וְהָרִי זֶה אֶפִּילוֹ בְּאֲמַת רַק הַנִּאֲהָ הַיּוֹצֵאת בְּרִיפּוֹס שֶׁל נַפְשָׁנוּ.

וְכֹזֵה מְגִיעִים אֵנּוּ לְנִקּוּדָה שְׁבָה מִתְקַשֵּׁר נוֹשֵׂא "הַיְחָסִים עִם גְּרַמְנִיָּה" לְבַעֲיִית "יּוֹם הַשּׁוֹאָה וְהַגְּבוּרָה".

כִּי הַסַּכֵּם עַל הַבְּסִיסָה הָאֲמוּרָה לֹא הִיָּה אֶפְשָׁרִי אֲלֵמֵלָא הַמְשַׁכְּנוּ עוֹד לְחִיּוֹת גַּם כֵּאֵן, בְּמַמְלַכְתִּיּוֹתָנוּ הַמַּחְדוּשֶׁת, עַל-פִּי אוֹתָהּ אִידֵאוֹלוֹגִיָּה שְׁטַחֲתִית שֶׁל חַיִּים מְעוֹרְטִלִים בְּעֵלְמָא, שֶׁהַפְּכָה לְהִיֹּת מְסַגֶּרֶת הַחַיִּים הַיְהוּדִיִּים בְּפָרוֹס תְּקוּפַת-הַהֶשְׁמָדָה וּבְתוֹכָהּ; וְהַחִינוּךְ שֶׁל "יּוֹם הַשּׁוֹאָה וְהַגְּבוּרָה", הַמְּבוֹסָס עַל הַאִידֵאוֹלוֹגִיָּה הַזֹּאת, נוֹטֶה אֶפִּילוֹ בְּאֹפֶן פְּרִדּוֹקְסָלִי – וּבְנוֹסֶף עַל מֵה שֶׁכָּבַר רָאִינוּ בּוֹ לְעֵיל – לְטַפַּח דּוּקָא אֶת הַרְקַע לְהַשְׁפִּיחַת מֵה שֶׁעָשׂוּ לָנוּ הַגְּרַמְנִים, שְׁאוֹתָהּ נוֹעֵד הוּא לְמַנוּעַ.

הַסַּכֵּם הַהֶשְׁתוּוֹת עִם גְּרַמְנִיָּה הִיָּה אֶפְשָׁרִי רַק מִתּוֹךְ תְּרַבּוֹת הַחַיִּים-בְּמַעוֹרְטָל, כִּי לּוֹ הִיָּתָה בְּנוֹ תּוֹדַעַת רְצוֹנָנוּ וּמַעַמְדָנוּ הַחַיּוּבִי כְּבִנֵי-יִשְׂרָאֵל בְּעוֹלָם – מִמִּילָא הִיָּה יּוֹצֵא לָנוּ כִּי הַעַמְדַת פְּנִים שֶׁל אֲמוּנָה כְּאִילוֹ נִגְמַר הַחֲשִׁבּוֹן, פִּירוּשָׁה הוּא כְּבִישַׁת הַחַיּוּב הַזֶּה, עַל תּוֹדַעַת הַכִּיּוּן הַמוֹסְרִי וְעַל רוּחַ הַדְּרִיכּוֹת וְהַעוֹז הַגְּלוּמוֹת בּוֹ – וּמְבִינִים הֵיִינוּ שֶׁכֹּל חִיּוּק חוֹמְרִי אֲשֶׁר עֲשׂוּיִים אֵנּוּ לְקַבֵּל בְּמַחֲרִיר אוֹתָהּ הַכְּבִישָׁה אֵינּוּ יִכּוֹל לְאֶזֶן וְלְהַצְדִּיק אֶת הַחֲלָשָׁה הַמַּחְוִיבַת, שֶׁתִּהְיֶה נּוֹבַעַת מְכַבִּישָׁה זֶה עֲצָמָה. מִמַּשׁ כֶּשֶׁם שֶׁכֹּל חִיּוּק חוֹמְרִי שֶׁמְקַבְּלִים אֵנּוּ כִּיּוֹם מְאֲמִרְקָה, אֵינּוּ יִכּוֹל לְאֶזֶן וְלְהַצְדִּיק אֶת הַחֲלָשָׁה הַמוֹסְרִית וְהַמְּדִינִית שְׁבָה מִסַּתְבָּכִים אֵנּוּ עַל-יְדֵי כֵךְ,

ג ר'חובות הנהר', קע"ו. [מתוך פרק ה' של השיר: 'הנה הגויי-המגור במלואו'. במהדורת מוסד ביאליק של כל כתבי אצ"ג: כרך ה' עמ' 160].

שבתמורת החיזוק הזה כובשים אנו את עצם תודעת אדנותנו במכורה הארץ-ישראלית השלמה, שאותה צריך היה החיזוק לשמש. אכן, שתי כבישות אלו גם יחד נמשכות מאותו שורש אחד, שמנקודת-הראות של חיים מעורטלים בעלמא נודע רק החיזוק המתקבל, אבל ההחלשה שבתמורה אינה נודעת, באשר נתונה היא כבר בעינה מלכתחילה; אולם, העובדה-למעשה היא שמראית-עין זו היא מוטעה: בפוטנציה מצויה בנו גם תודעת האדנות הארץ-ישראלית השלמה וגם תודעת החשבון והייעוד המהותי בגויים – ולפוטנציה זו נגרם עוול לא רק כשמודחקת היא מרמת הפועל שאליו הצליחה להגיע, אלא גם כשנכבשת היא מלעלות אל רמת הפועל שאליו היא שואפת. אך עוול שכזה נוטה תמיד לבוא על תיקונו; ובסופו של חשבון – במקום שיש פוטנציה אמיתית – אין הכבישה מזקת לה, אלא אדרבה: בעזרת הנזק המסיבתי הנגרם על-ידי הכבישה מתעוררת הפוטנציה והולכת, עד שפורצת היא את דרכה אל הפועל בתנופה מחוזקת. נראה כיום שגם בענייננו נוטה להתגשם אותו החוק בעצמו. ייתכן שבלי הסכם "השילומים" והטיהור לגרמניה החדשה-כביכול, קשה היה למצוא את הגשר להסדר היחסים הנחוצים עם גרמניה על בסיס של שמירת חשבוננו עמה עד שיהא לאל ידנו לערכו; בא אפוא מר-בן-גוריון והכין את ההסדר על-פי דרכו – ולנוכח הכלימה הנמשכת מכאן, לנוכח ההשחתה הנמשכת מכאן למבנה כלכלתנו ולנוכח הפך-זון הנמשך מכאן לרוח האומה ומוסרה, משתרשת ומתחזקת בעם בכללו דווקא נטיית ההסתייגות והבוז ל"שילומים" ואף להסדר כלשהו, [ההסתייגות] שבאופן אחר אולי שוקעת היתה ונהפכת על-פיה מחוסר-שימוש – וכך מצטרף והולך הרקע להתאזנות הדברים והתמזגותם בסינתזה הנכונה, אי-פעם בעתיד, לכשיבואו על תיקונם גם כל מיני דברים אחרים.

פורסם ב'סלם', תמוז תשכ"ג.

מועד כתיבה משוער: סמוך לפרסום.

